

Токтогулова Г.Т.

АГАРТУУЧУЛУКТУН ТАРЫХЫЙ ОРДУ

Токтогулова Г.Т.

ИСТОРИЧЕСКОЕ МЕСТО ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА

G.T. Toktogulova

HISTORICAL PLACES OF ENLIGHTENMENT

УДК: 130.2.

Бул макалада агартуучулуктун тарыхый орду илимий өңүттө анализденди. Ошондой эле агартуучулуктун түзүмү да философиялык өңүттө анализденди. Тарыхта белгилүү болгон авторлордун эмгектерине тарыхый анализ жасалды. Агартуучулук ар кандай коомдун актуалдуу маселеси, анын тарыхы эл тарыхы менен байланышып, коомдун ар кандай этаптарында ар түрдүү деңгээлде өнүккөн көрүнүш. Агартуучулук феномени көптөгөн Ренессанстан мурастап калганы табигый иш десек туура болот.

Бул биринчиден, инсандын антропоцентристик концепциясы, экинчиден, кайра жаралуу доорунун идеяларынын жалпы гуманистик багыты. Бирок ошол эле учурда агартуу маданий-тарыхый процесстин сапаттык жактан жаңы этабы болгон. Ошондуктан, ушул эки доордун ортосунда олуттуу айырмачылыктар да бар, ал баарынан мурда Ренессанс доорунда өндүрүштүн капиталистик ыкмасы түзүлүп калгандыгы менен байланышкан. Демек, агартуучулук көрүнүшүн изилдөө бүгүнкү күндүн актуалдуу маселеси экендиги талашсыз.

Негизги сөздөр: агартуу, ренессанс, этика, эстетика, тааным, тил, салт, эмпирикалык билим, элдик билим, илимге чейинки билим, билим, агартуучулук, кубулуш.

В данной статье проанализирована историческая роль просвещения в научном отношении. Также была проанализирована и структура просвещения в философском плане. Проведен исторический анализ трудов известных авторов истории. Просвещение является актуальным вопросом любого общества, его история связана с историей народа и на разных этапах развития общества в разной степени. Естественно, что просветительский феномен унаследован от многих ренессансов. Это, во-первых, антропоцентрическая концепция личности, во-вторых, общая гуманистическая направленность идей эпохи Возрождения. Однако в то же время просвещение стало качественно новым этапом культурно-исторического процесса. Поэтому существуют и существенные различия между этими двумя эпохами, связанные, прежде всего, с тем, что в эпоху Ренессанса был создан капиталистический метод производства. Следовательно, изучение просветительской картины является актуальным вопросом сегодняшнего дня.

Ключевые слова: просвещение, ренессанс, этика, эстетика, познание, язык, традиция, эмпирическое знание, народное знание, донаучное знание, знание, просветительство, явление.

This article analyzes the historical role of education in scientific terms. The structure of education in philosophical terms has also been studied. The historical analysis of the works of famous authors of history. Education is an important part of any society, its history is connected with the history of the people and at different stages of development of society to varying degrees. Naturally, the educational phenomenon inherited from many Renaissance. This is, firstly, an-tapienta

concept of personality, and secondly, the General humanistic focus of the ideas of the Renaissance. At the same time, however, education has become a qualitatively new stage in the cultural and historical process. Therefore, there are significant differences between these two eras, associated primarily with the fact that in the Renaissance was created capitalist mode of production. Consequently, the study of the enlightenment picture is a topical issue today.

Key words: enlightenment, Renaissance, ethics, es-tetics, cognition, language, tradition, empirical knowledge, folk knowledge, pre-scientific knowledge, knowledge, enlightenment, phenomenon.

Азыркы мезгилде айрыкча эгемендүү тарыхтын барактары ачылган күндөн тарта, кыргыз илиминде өз тарыхынын ак карасын ылгаган жана илимий иретке салган көрүнүштөрү кеңири кулач жаюуда. Мына ушундай илимий анализге муктаж багыттардын бири кыргыз элинин агартуучулук ойлору десек болот. Анткени башка улуттар сыяктуу эле кыргыз элинде да өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү, салттык билими, агартуу аракеттери болгон. Ошондуктан ушул темага арналган ойлорду ортого салуу мезгилдин актуалдуу темаларынын бири деген ойдомун.

Агартуучулук маданияттын тарыхындагы мыйзам ченемдүү этабы болуп саналат. Ал адамзаттын жашоо тарыхында ар кандай идеологиянын өзүнө сиңирип алуу менен өзгөчөлөнөт. Ошондуктан агартуучулук идеологиясы өзүнүн көптөгөн өзгөчөлүктөрүн Ренессанстан мурастап калганы табигый иш десек туура болот. Бул биринчиден, инсандын антропоцентристик концепциясы, экинчиден, кайра жаралуу доорунун идеяларынын жалпы гуманисттик багыты. Бирок ошол эле учурда агартуу маданий-тарыхый процесстин сапаттык жактан жаңы этабы болгон. Ошондуктан ушул эки доордун ортосунда олуттуу айырмачылыктар да бар, ал барыдан мурда Ренессанс доорунда капитализмдин өбөлгөлөрү гана түзүлсө, ал эми агартуучулук доорунда өндүрүштүн капиталисттик ыкмасы түзүлүп калгандыгы менен байланышкан. Дал эле ушундай айырма улуттук аныкталуунун деңгээлине да таасир берген. Ренессанс доору улуттук маданияттардын түзүлүшүнүн башталышы гана болгон, ал мезгилде агартуучулук улуттук маданияттардын түзүлүшүнүн башталыш этабы болуп эсептелген жана ошентип улуттук маданияттар топтоштурулгандай болуп көрүнгөн. Бул доорлор олуттуу айырмачылыктарга ээ болгонуна карабастан Ренессанс агартуучулуктун негизги булактарынын бири болуп эсептелери талашсыз. Мында Ренессанс доору өзүнөн өзү абдан татаал, көп кырдуу экендигин эске алуу керек жана анын кийин-

ки маданий-тарыхый процесстердин этаптарына таасири түрдүү маданияттарда бирдей эмес.

Жалпысынан алганда Ренессанс проблемасы боюнча илимде акыркы мезгилге чейин туруктуу аныкталган пикир түзүлгөн эмес. Айрым окумуштуулар Ренессанс – бул Батыш жана Борбордук Европа өлкөлөрү үчүн гана мүнөздүү доор деп эсептешет. Ошондой болсо да жалпысынан А.Ф. Лосевдин сөзү боюнча «Ренессанс орто кылымдын жана кайра жаралган Италиянын маданиятынан өзүнүн маданияты менен ар дайым эле ашып түшө албаса да бардык жерде, түрдүү доорлордо түрдүү мазмун менен чечкиндүү болуп көрүнгөн» [1, 16-б.].

Чыгыш Ренессансынын концепциясынын негиздемеси менен Н.Конрад, В.Жирмунский, А.Лосев, Ж.Нуцубидзе, Ш. Мамедов, В.Чалоян, М.Хайруллаев ж.б. сыяктуу окумуштуулар чыгышкан. Андан дагы айрым изилдөөчүлөр дал ушул Чыгыштын маданияты «батыш европалык китеп чыгаруучуларга акыркы кылымдарда акырындык менен теологиянын үстөмдүгүнөн эмансипацияланууга жана өздөрүнүн чөйрөсүнөн кайра жаралуу доорунун жана жаңы мезгилдин улуу генийлерин чыгарууга жардам берген» [2, 18-б.] деген ишенимге келишкен жана бул биздин пикирибизче толук туура деп ойлойбуз.

Буга «Чыгыштын маданияты, кайра жаралып келаткан Батыштын маданиятынын бир булагы болуп калган, акыркысы пайда болгон жаңы социалдык-экономикалык мамилелердин натыйжасында жалпыга таандык маданияттын жаңы этабынын түзүлүшүнө даяр болуп чыккан. Чыгыштын жетишкендиктери өлкөлөр аркылуу Чыгыштын түштүгүнө жана византиялык-кавказдык маданий дүйнө аркылуу берилгени тарыхый жактан айныксыз чындык» [3, 158-б.] экенин кошумчалап коюу керек.

Чыгыштагы агартуучулук улуттун өзүн-өзү таануусу менен тыгыз байланышта өнүккөн. Агартуучулукта сырткы таасир өтө күчтүү болгондуктан эски менен жаңы кагылышып, салтка айланган нерселердин тамыры бошоп, коомдо жаңы мамилелер пайда болот. Чыгыш элинин агартуучулары байыркы салттарга негизделип өз элдеринин бай маданиятынын мураскерлери болгон. Мында өзгөчө батыштагыдай эле гуманизм негизги роль ойногон.

Т.П. Григорьева чыгыш агартуучулугун төмөнкүчө мүнөздөй: «Агартуучулуктун маанилүү белгилери адам менен байланышкан. Эгерде Кайра жаралуу доору «адамды ачса», «жаралуунун өзөгү» болгон адамды жаратылыштан бөлсө, анда агартуучулук (чыгыш агартуучулугу) адамды коомдон, тарыхты жаратуучу катары аны тарыхтан бөлгөн. Ушундан улам адамдын акылына, анын инсандык сапаттарын өз алдынча өнүгүшү үчүн багытталышына, акылдын көп түрдүү жаратылышына ишеним пайда болот. Ушундан улам орто кылымдагы табигый милдеттүүлүктөн айырмаланган, адам табигый укуктуулукка ээ болот. Мында бардык нерселер адамга келип такалат, бардыгы адамдын деңгээлине жараша болот. Коом жаңы сапатка ээ болот, анткени ал адам тарабынан өзгөрүлөт» [4, 324-б.].

Дегеле Чыгыштагы агартуучулук жөнүндө айтканда эрте орто кылымдан баштап эле бул жерде туруктуу агартуучулук-дидактикалык салттар болгондугун эске алышыбыз керек.

Орто кылымдагы чыгыш маданиятынын басымдык кылуучу баалуулугу билим болгон. «Билимге» карата тырышкандык орто кылымдагы мусулман цивилизациясын илимпоздук жана илим маанисинде кыйла үзүрлүү кылганы талашсыз, ушунун натыйжасында ал адамзаттын тарыхына өтө эле олуттуу салым кошкон» [5, 330-б.].

Эрте орто кылымдан баштап эле Чыгышта илимди мактоого карата көптөгөн атайын чыгармалар жаралган, башкача айтканда маңызы боюнча агартуучулук адабияттар пайда болгон.

Орто кылымдагы Чыгышта агартуучулук адабияттардын болуу фактысынын өзү эле дагы бир жолу билим ал жерде чоң мааниге ээ болгонун жана орто кылымдагы Чыгыштын дээрлик бардык ойчулдары үчүн ушул проблеманы иштеп чыгуу зарылдыгы айныксыз экендигин ырастайт.

Жакынкы – ортоңку чыгыш доору (IX-XII кк.) жана Орто Азия Ренессанс доору дүйнөгө Рази, Хорезм, Фергани, Фараби, Беруни, Ибн-Сина, Баласагын, Кашгари, Саади, Фирдоуси, Алишер Навои жана көптөгөн башкалар сыяктуу улуу инсандарды берген, алар өздөрүнүн илимий жана көркөм чыгармаларында антикалык доордун жана өз учурунун маданий жетишкендиктерин синтездешип, адамдын аңсезиминин диний көз караштардан бошонуп чыгышына, диний эмес маданиятты түзүүгө илимдин салтанат курушуна жана адамдын өзүн-өзү таанышына аракеттенишкен.

Бирок XVI кылымдан баштап XIX кылымдын экинчи жарымына чейин дээрлик Чыгыштын бардык өлкөлөрүндө, анын ичинде Орто Азияда да «коомдун басынган» доору келген. Бул мезгил феодалдык түзүлүш өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн өтөп бүтүп, майда бөлүнүүгө дуушар болуп, өзүнүн өнүгүшүндө сенек болуп жана «катып калган» учур болгон. Феодалдык уруулар аралык чатакташуу ар кандай өнүгүүнү кечендеткен, ислам тарабынан түптөлгөн диний фанатизм коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүн толук контролдоп турган [6].

Ушулардын бардыгына карабастан Мухаммед Салих, Турду, Машрап, Гүлхани, Мунис, Агахи, Надира, Аваз Отар, Ахмад Дониш, Фурхат, Муками, Хамза, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижок жана башка сыяктуу агартуучулук идеологиясынын өкүлдөрү жакынкы – ортоңку чыгыштын жана Орто Азиядагы Ренессанстын гуманисттик салттарын өнүктүрүүнү улантышкан.

Ошентип бир тараптан орто кылымдагы Чыгыш маданияты кайра жаралуу доорундагы Батыштын маданиятынын өнүгүшүнө күчтүү таасир көрсөткөн, ал өз учурунда агартуучулук дооруна күчтүү таасир берип, анын түздөн-түз жолун жолдогон. Экинчи жагынан орто кылымдагы Чыгыштын прогрессивдүү маданиятынын гуманисттик мазмуну мурда болуп көрбөгөндөй бийиктикке жетишип, убакыт боюнча

абдан чоң үзгүлтүккө карабастан Чыгыштын агартуучулугуна түздөн-түз таасир көрсөткөн.

Ошентип рухий жашоо-турмуштун бардык чөйрөлөрүндө алардын өнүгүшүндөгү уланмалуулук бар. Эч нерсе капысынан пайда болбойт. Агартуучулук доору өлкөлөрдүн, региондордун, континенттердин коомдук-тарыхый өнүгүшүнүн бүткүл жүрүшүндө даярдалган. «Чындыгында эле акыл-эстин кылымы болгон XVIII кылым мурунку кылымдардагы улуу рационалисттердин идеялары тарыхый болмушту кабыл алып жана адамдардын тагдырына чечүүчү таасир көрсөтө баштаган мезгил болгон. Ушул кылымда англиялык өнөр-жайлык революция ааламдын рационалдык схемасын – классикалык механиканы машина индустриясынын илимий негизине айландырган. Ушул эле кылымда улуу ойчул – рационалисттердин тобу бардык коомдук институттарды абстракттуу акыл-эстин сотуна тарткан жана көп өтпөй эле Улуу Француз революциясы анын өкүмүн аткарган» [7, 39-б.].

Көрүнүп тургандай маданий прогресстин ажырагыс жагы болуп уланмалуулук эсептелет, ага маданий-тарыхый процесстин мурунку этаптарында иштелип чыккан маданий дөөлөттөрдүн таптар тарабынан тарыхый сценага чыккан, ар бир жаңы чыгармачылык жана сын көз менен өздөштүрүү топтолгон.

Агартуучулук коомдун рухий турмушунун бардык чөйрөлөрүндө пайда болгону шексиз. Ошондой болсо да рухий турмуштун түрдүү чөйрөлөрүндө агартуучулуктун пайда болуу деңгээли бирдей болгон эмес. Жогоруда айтылгандарды жалпылоо менен төмөнкүлөрдү белгилейбиз. Агартуучулук башка руханий кубулуштар сыяктуу барыдан мурда коомдук аң-сезимде, тагыраак айтканда анын нравалык, саясий жана билим жагдайларында өкүм сүрөт. Ал көбүнчө социалдык турмуш системасына таасир көрсөтүүчү идеологиялык көрүнүш болуп эсептелет. Бул феномен өздүк өнүгүү логикасы бар маданий-тарыхый феномен катары феодалдык-теократиялык коом менен буржуазиянын идеялык күрөшүнүн өнүгүшүндө кыйла жетилген этап катары пайда болуп, калыптанат. Ал социалдык чөйрөдөгү рухий турмуштун бардык сфераларында байкалып, цивилизациялык өнүгүүнүн жүрүшүндө ырааттуу функцияланган прогрессивдүү маданияттын, илим-билимдин жана идеологиянын баалуулуктарын мурастап келет.

Агартуучулуктун түзүлүшү жөнүндө айтууда бул социомаданий болмуш идеялар менен теориялардын системасы экенин жана агартуучулук идеологиясы надстройканын негизги элементи болуп эсептелерин эске алуу керек. Агартуучулук – бул бир

тектүү эмес, абдан татаал, карама-каршылыктуу конкреттүү руханий мүнөздөгү өнүгүп туруучу кубулуш. Ал «өткөөл» социалдык кырдаалдан келип чыгат жана өз ара байланышкан түрдүү багыттагы социалдык-маданий, нравалык-психологиялык, саясий-укуктук тенденцияларга жык толгон. Дал ушундай маргиналдык кырдаал, же мурунку традициялык маданият менен жаңы маданий системанын тогошуусундагы жагдай-жаңы жана салттуу түрдө бул кубулуштагы аныктоочу учур болуп эсептелет.

Маданияттын ырааттуу калыптанышында, байышында прогрессивдүү көз караш мыйзам ченемдүү этап болуу менен тиешелүү тарыхый өбөлгөсүз өнүгүшү мүмкүн эмес. Мындай жагдайды өзгөчө эске алуу керек, анткени адамзаттын диалектикасында социалдык кубулуш катары бир кыйла «аралыктык», маргиналдык абалды ээлейт. Феодалдык коомдун түпкүрүндө жаралса да жаңыдан калыптанган көз караш ага маңызы боюнча каршы кубулуш экендиги белгилүү. Ушул агым буржуазиялык жана феодалдык идеологиялардын ортосундагы аралыктык байланыштыруучу көпүрө ирээтинде, алардын өзгөчөлүктөрүн өзүнө синирген. Ошондуктан аталган идеология өзүнүн көптөгөн өзгөчөлүктөрүн Ренессанстан мурастап калганы табигый иш (инсандын антропоцентристтик концепциясы, кайра жаралуу доорунун идеяларынын жалпы гуманисттик багыты). Бирок ошол эле учурда маданий-тарыхый өнүгүүнүн сапаттык жактан жаңы этабы болгон. Ошондой эле пайда болгон прогрессивдүү бул көз караш илим менен дагы өз ара аракетте болгон. Эгерде бир жагынан илим идеологиясынын өнүгүшүнө, маңызынын байышына зор таасир тийгизсе, экинчи жагынан агартуучулук илимди өнүктүрүүгө чакырган, ал илимдин өнүгүшүнө дем берген. Алдыңкы көз караштагы ойчулдар сөздүн түз маанисинде билимди, маданиятты таратуучулардан болгон.

Адабияттар:

1. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. - М., 1978. - 623 с.
2. Роузентал Ф. Торжество знания. - М., 1978. - 215 с.
3. Чалоян В.П. Армянский Ренессанс. - М., 1963. - 178 с.
4. Григорьева Т.П. Можно ли говорить об эпохе Просвещения на Востоке? / Труды межвузовской конференции по истории литератур зарубежного Востока. - М., 1970. - 324 с.
5. Бул жөнүндө караңыз: Саидбаев Т.С. Ислам и общество. - М., 1984. - 217 с.
6. Кузнецов Б.У. Современная наука и философия. - М., 1981. - 183 с.

Рецензент: к.и.н., профессор Дуйшеев К.